

МЕТРЫКІ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА – ЛЕТАПІСНАЯ КРЫНІЦА СІСТЭМАТЫЗАЦЫІ ПРАВА

В. Ю. Вячорка

*старшы выкладчык кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права
Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, г. Мінск, Беларусь*

У артыкуле ўтрымліваецца апісанне складу і структуры Літоўскай метрыкі (канцылярская кніга) — скарачаная назва Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, збору “сшыткаў і кніг” вялікакняскай канцылярыі XV-XVIII стст. Падкрэсліваецца значэнне архіва ў сістэматызацыі прававой спадчыны ВКЛ.

В статье содержится описание состава и структуры Литовской метрики (канцелярская книга) – сокращенное название Метрики Великого Княжества Литовского, сбора "тетрадей и книг" великокняжеской канцелярии XV-XVIII вв. Подчеркивается значение архива для систематизации правового наследия ВКЛ.

The article contains a description of the composition and structure of the Lithuanian metric (clerical book) - the abbreviated name of the Metric of the Grand Duchy of Lithuania, the collection of "notebooks and books" of the Grand Duke's office of the XV-XVIII centuries. The importance of the archive for systematizing the legal heritage of the Grand Duchy of Lithuania is emphasized.

Грамадска-палітычнае жыццё, эканамічны стан і працэсы развіцця дзяржавы і права ВКЛ можна ўзнавіць на аснове гістарычна-прававых крыніц: актавых, судовых і дакументаў па справаводству, старажытных летапісаў і хронік.

Дакументальныя першакрыніцы па гісторыі вялікакняскага права можна класіфікаваць наступным чынам: міжнародныя дагаворы і граматы; агульныя і мясцовыя прывілеі (граматы); устаўныя земскія граматы; пастановы паноў-рады, велікакняжацкіх соймаў і соймаў; граматы ўдзельных князёў і ваяводаў; дакументы царкоўнага характару; спісы выканання насельніцтвам дзяржаўных павіннасцей; акты завяшчання, дарэння, закладу і адчужэння зямель; пагаднення на арэнду, продаж і куплю маёмасці; даўгавыя абавязацельствы і дакументы аб вяртанні даўгоў; розныя судовыя скаргі і рашэнні судаў. Большасць гэтых крыніц захоўвалася ў канцылярыі вялікага князя, судова-адміністрацыйных установах рознага ўзроўню, гарадскіх магістратаў, кляштарх і рэзідэнцыях буйных магнатаў.

З усіх сучасных архіўных матэрыялаў найбольш верагоднай гісторыка-прававой крыніцай з'яўляюцца Метрыкі ВКЛ, складзеныя ў XIV-XVIII стст., а менавіта: з моманту заключэння ўніі ВКЛ з Каралеўствам Польскім і да ліквідацыі дзяржаўнасці Рэчы Паспалітай.

На жаль, ужо ў першай палове XVII ст. шмат арыгінальных дакументаў ранняга перыяду XIV-XV стст. былі беззваротна страчаны падчас ваенных дзеянняў і стыхійных бедстваў. Найстаражытнае, арыгінальнае пісьмовае ўпамінанне пра Метрыкі ВКЛ захавалася ў 1495 г., калі князь Глінскі звярнуўся да вялікага князя Аляксандра з просьбай прадставіць з архіва дублікат аднаго дакумента, складзенага ў часы праўлення караля Казіміра IV, на што вялікі князь Аляксандр такі дублікат выдаў. Адтуль жа даведваемся, што архіў захоўваўся тады ў Троцкім замку, а не ў сталіцы Вільня [1, с. 103]. Аднак частка дакументаў, арыгіналы якіх зніклі, дайшлі да нас у копіях.

Само паняцце Метрыкі ВКЛ рознымі даследчыкамі вызначалася неадназначна.

Па-першае, пад Метрыкай ВКЛ лічылі зборнік кніг-копій, якія захоўваліся ў канцылярыі ВКЛ, у сувязі з тым, што яшчэ ў XIV ст. было прынята капіраванне і запіс у асобныя кнігі актаў, арыгіналы якіх не захоўваліся ў вялікакняжацкай канцылярыі і адпраўляліся бакам. Архіў стваралі для таго, каб у выпадку страты дакумента можна было б знайсці дублікат, і, такім чынам, ахоўваць ад падробкі выдадзеныя граматы.

Па-другое, Метрыка ВКЛ разглядалася як своеасаблівая калекцыя розных па юрыдычным значэнні дакументаў, якая фармавалася ў працэсе станаўлення архіва ВКЛ. Пераважная частка матэрыялаў Метрыкі захоўваецца ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве і ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве. Гэтыя фонды ўключаюць матэрыялы розных дзяржаўных і прыватных архіваў. Так, вялікая частка маскоўскага архіва – гэта архіў канцылярыі канцлера пачынаючы з 60-х гадоў XVI ст., а архіў Польшчы – гэта спадчына дзейнасці архівістаў XVIII ст., пераважна варшаўскіх, якая з'яўляецца адлюстраваннем аднаго са шматлікіх этапаў сістэматызацыі дакументаў Метрыкі ВКЛ [2, с. 12].

Па-трэцяе, Метрыка ВКЛ прызнаецца не толькі як дзяржаўны архіў Княства, але і як архіў вялікакняжацкай канцылярыі.

Аналізуючы паняцце Метрыкі ВКЛ, А. Л. Харашкевіч паказвае наступнае: «Варта адрозніваць Метрыку Вялікага княства Літоўскага – кнігі копій дакументаў вялікакняскай канцылярыі і Метрыку Вялікага княства Літоўскага–дзяржаўны архіў Вялікага княства Літоўскага. Метрыкі Вялікага княства Літоўскага ў першым значэнні–гэта аб'ект выдавецкай дзейнасці вучоных, якія працягваюць пачынанні Археаграфічнай камісіі, якая выдавала старажытныя кнігі Метрыкі Вялікага княства Літоўскага аж да 1564 гады. Метрыкі Вялікага княства Літоўскага ў другім значэнні–гэта аб'ект выдавецкай дзейнасці польскіх навукоўцаў» [2, с. 26].

Аўтар лічыць, што Метрыкі–гэта дзяржаўны архіў ВКЛ, які прайшоў у сваім фармаванні некалькі этапаў.

Архіўная дзейнасць службовых асоб на чале з вялікім князем і панамі-радай пачалася з вырабу копій дакументаў, якія прадстаўляліся цэнтральнымі органамі ўлады і кіравання ў выглядзе ўстаўных грамат, прывілеяў, якія выдаваліся як асобным землям, гарадам, саслоўям, так і асобным грамадзянам. З-за таго, што ў сярэднявечным еўрапейскім справаводстве тэрміны на лацінскай мове «копія» і «Метрыка» атаясамляліся, то і архіўныя дакументы ў ВКЛ мелі абедзве гэтыя назвы. З ускладненнем структуры дзяржаўнай улады ўскладнялася канцылярская і архіўная дзейнасць. Назапашаныя шматлікія копіі, зыходныя, першапачатковыя дакументы аб'ядноўваліся канцлерамі ў кнігі-копіі, даведкі і рэестры, якія ў другой палове XV – пачатку XVI ст. захоўваліся ў вялікакняжацкай канцылярыі і дзяржаўнай канцылярыі ВКЛ. На аснове гэтых архіваў і быў утвораны пачатковы дакументальны архіў–Метрыкі ВКЛ.

У канцы XV ст. пісары рыхтавалі прывілеі і адначасова капіравалі іх у рэестры, якія храналагічна ахоплівалі ад 3 да 7 месяцаў і ўтрымлівалі некалькі дзесяткаў такіх прывілеяў. Затым рэестры перапісваліся ў «сшыткі» («кнігі»), некалькі «сшыткаў» складалі «кнігі лістоў судовых і данін». Вядомы літоўскі метрыкант Е. Баніоніс лічыў, што канцылярскія копіі дакументальных тэкстаў захоўваліся ў «сшытках» і ў асобных лістах, але кожны від копій тэкстаў быў сабраны ў асобныя больш-менш ўстойныя «адзінкі захоўвання» (подсеріі). Кнігі Метрыкі ВКЛ, на яго думку, склаліся менавіта з такіх «подсерій» («адзінак захоўвання»), кожная з якіх адзначалася храналагічнай кампактнасцю (да аднаго месяца) і адзіным месцам падрыхтоўкі (стварэння) актавых тэкстаў [3, с. 35].

У 1511 г. архіўныя дакументы былі перавезены з Трокаў у Вільню, дзе іх падзялілі на дзве катэгорыі: арыгінальныя дзейсныя акты сканцэнтравалі ў замку, а кнігі копій размясцілі ў асобным архіўным памяшканні. Менавіта ў гэты час пачынаецца першая рэформа Метрыкі ВКЛ, сутнасць якой заключалася ў тым, што дакументальны матэрыял быў прыведзены ў парадак і падзелены на часткі, былі сфармаваны асобныя кнігі для міжнародных дамоваў, пасольскіх інструкцый, велікакняжацкіх прывілеяў, рашэнняў цэнтральных судов і гэтак далей. М. Беражкоў лічыць, што ў канцы XV–пачатку XVI ст. у канцылярыі ВКЛ вяліся чатыры катэгорыі паточных кніг: «кнігі данін», «судовых спраў», «кнігі арэнд», «кнігі службаў», «кнігі пасольстваў» [4, с. 3].

Наступным важным этапам у гісторыі Метрыкі ВКЛ былі меры, прынятыя ў 1594 г., якія былі накіраваны на перапісванне яе кніг па

ініцыятыве дзяржаўнай улады пад куратарствам канцлера Льва Сапегі. Усе перапісаныя кнігі былі забяспечаны рэестрамі дакументаў, якія ў іх знаходзіліся, або, іншымі словамі, – ўнутранымі вопісамі [5, с. 9]. У выніку гэтай працы былі створаны дублікаты кніг, якія захаваліся да нашага часу і якія ўваходзяць у склад сучаснага фонду Метрыкі ВКЛ.

У 40-х гадах XVII ст. Метрыка была перавезена з Вільні ў Варшаву. Характэрная асаблівасць «варшаўскага перыяду» – гэта ўніфікацыя сістэмы вопісу і захоўвання Метрыкі ВКЛ у адпаведнасці з прынцыпамі, якія ўжываліся да дакументаў Кароннай Метрыкі–архіва Польшчы.

У 1786 г. па ініцыятыве польскага гісторыка А. Нарушкевіча кнігі Метрыкі ВКЛ былі нанова пераплецены і пранумараваны. Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай ў 1796 г. матэрыялы Метрыкі ВКЛ і Кароннай Метрыкі былі перавезены ў Санкт-Пецярбург і адразу паступілі ў вядзенне Імператарскага кабінета. Да 1805 г. было завершана першапачатковае прывядзенне ў парадак спраў Метрыкі ВКЛ і Кароннай Метрыкі ў рамках лагічнага падыходу да значэння гэтых дакументаў [6, с. 110]. У 1835 г. па ўказе імператара была створана спецыяльная камісія, якая замацавала ўнутранае дзяленне архіва на раздзелы і нумарацыю ўнутры іх. Было сфармавана 12 раздзелаў: 1) кнігі запісаў; 2) кнігі судовых спраў; 3) кнігі публічных спраў; 4) кнігі перапісаў; 5) кнігі выпісак; 6) справы за пячаткай; 7) кнігі «Абавязковага Савета» і справы навейшага справаводства; 8) рэгістры; 9) новыя кнігі; 10) старажытныя акты; 11) радаслоўныя; 12) карты і планы [6, с. 112]. У 1887 г. Метрыка ВКЛ была перавезена на захоўванне з Санкт-Пецярбурга ў Маскву.

З 1939 г. фонд Метрыкі ВКЛ быў узяты на ўлік як частка фондаў Дзяржаўнага архіва федэральнай-прыгонніцкай эпохі (Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў). У 1952 г. была праведзена агульная нумарацыя, і агульная колькасць адзінак захоўвання дасягнула 585. Пасля падзелу Метрыкі на часткі (раздзелы) яна перастала быць асновай архіўнага ўліку і захоўваецца цяпер як гістарычнае паняцце. У 1954 г. да фонду Метрыкі ВКЛ былі далучаны яшчэ 15 кніг і 62 дакумента, так званай Пасольскай Метрыкі [6, с. 114].

Сучасны склад фонду Метрыкі ВКЛ па змесце дакументаў, якія захоўваюцца ў Расійскім дзяржаўным архіве старажытных актаў у Маскве, такі:

1. Кнігі запісаў 1386–1771 гг. –219 адзінак захоўвання;
2. Кнігі судных спраў 1506–1791 гг. –302 адзінкі захоўвання;
3. Кнігі публічных спраў 1263–1794 гг. –36 адзінак захоўвання;
4. Кнігі перапісаў 1542–1779 гг. –25 адзінак захоўвання;

5. Сигиллата (вопіс дакументаў) 1645–1653 гг. –2 адзінкі захоўвання;

6. «Новыя кнігі» –1 адзінка захоўвання;

7. Пасольская Метрыка ВКЛ 1488–1776 гг. –79 адзінак захоўвання [7, с. 66].

Некаторыя дакументы Метрыкі ВКЛ захоўваюцца ў іншых беларускіх, польскіх, расійскіх, літоўскіх і ўкраінскіх архівах і бібліятэчных фондах.

Такім чынам, Метрыкі ВКЛ–гэта кнігі-копій, дзейсных у той час дакументаў, якія з цягам часу набываюць націфікацыйныя значэнні, паколькі ў іх занасіліся ўсё новыя і новыя копіі з арыгіналаў.

Дзейнічала некалькі спосабаў ўнясення новых дакументаў у архіў:

- адначасова са складаннем юрыдычнага дакумента капіроўваўся яго тэкст у архіўную кнігу;

- капіраванне з арыгінала адбывалася не адначасова, а праз некаторы час;

- у кнігі-копій заносіліся судовыя рашэнні, а разам з імі капіраваліся арыгінальныя тэксты дакументаў, якія былі прадстаўлены ў судзе ў выглядзе пісьмовых доказаў.

У судова-адміністрацыйных органах ВКЛ кнігі-копій мелі справаводчы характар. У працэсе дзейнасці ў вялікага князя, паноў-рады і сейма ВКЛ павялічвалася не толькі колькасць кніг, але і колькасць выдадзеных органамі цэнтральнай улады дакументаў, якія тычыліся як унутрыдзяржаўнай, так і знешнепалітычнай дзейнасці. Копіі амаль усіх афіцыйных дакументаў дапаўнялі Кнігі данін (кнігі запісаў), Кнігі судовых спраў і Кнігі пасольскіх спраў, у якія заносіліся не толькі копіі пасольскіх загадаў, пасланняў вялікага князя, але і лісты–адказы кіраўнікоў замежных дзяржаў.

Ні адно навуковае даследаванне па гісторыі беларускага, украінскага, літоўскага і іншых усходнееўрапейскіх народаў XIV–XVIII стст. не абышлося без звароту да матэрыялаў Метрыкі ВКЛ.

Метрыкі ВКЛ сапраўды з'яўляецца яркім прыкладам сістэматызацыі права дзяржавы.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Бардах Ю. История государства и права Польши. М.: Юрид. лит., 1980. 560 с.

2. Хорошкевич А.Л. Литовская Метрики, состав и пути формирования // Исследования по истории Литовской Метрики. Сборник научных трудов. М.: Институт истории СССР АН СССР, 1989. С. 11-31.

3. Банионис Э.К. вопросу о генезисе книг Литовской Метрики (последняя четверть XV века) // Литовская Метрики: Исследования 1988г. Вильнюс, Институт истории Академии наук Литовской ССР, 1992 С. 8-45.
4. Бережков Н.Т. Литовская Метрики как исторический источник. М. : Юридическая литература, 1946. Ч. I. 160 с.
5. Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской Метрики. СПб. : Тип. Балашева и К., 1887. 57 с.
6. Автократова М.И., Светенко А.С. К вопросу об истории формирования и архивного освоения фонда Литовской метрики // Исследование по истории Литовской метрики. Сборник научных трудов. М. : Институт истории СССР АН СССР, 1989. С. 105 – 117.
7. Светенко А.С. К истории описания документов Литовской Метрики // Литовская Метрики. Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. Вильнюс: Институт истории Академии наук ССР, 1988. С. 63-66.
8. Грыцкевич А. Литовская Метрики // Белорусский исторический портал [Электронный ресурс]. 26.01.2018. Режим доступа: <http://belhistory.com/artic-litmetrika.php>. Дата доступа – 15.05.2019.